КРЫВІЦКАЕ НАВУКОВАЕ ТАВАРЫСТВА
ПРАНЦІША СКАРЫНЫ

Др. Я. СТАНКЕВІЧ

ЭТНОҐРАФІЧНЫЯ й ГІСТОРЫЧНЫЯ ТЭРЫТОРЫІ й ГРАНІЦЫ БЕЛАРУСІ

ETHNOGRAPHICAL AND HISTORICAL TERRITORIES AND BOUNDARIES OF WHITERUTHENIA (KRYVIA, BYELORUSSIA)

NEW YORK 1953

КРЫВІЦКАЕ НАВУКОВАЕ ТАВАРЫСТВА
ПРАНЦІША СКАРЫНЫ

Др. Я. СТАНКЕВІЧ

ЭТНОҐРАФІЧНЫЯ Й ГІСТОРЫЧНЫЯ ТЭРЫТОРЫІ Й ГРАНІЦЫ БЕЛАРУСІ

ETHNOGRAPHICAL AND HISTORICAL TERRITORIES AND BOUNDARIES OF WHITERUTHENIA (KRYVIA, BYELORUSSIA)

NEW YORK 1953

ЭТНОҐРАФІЧНЫЯ Й ГІСТОРЫЧНЫЯ ТЭРЫТОРЫІ Й ГРАНІЦЫ БЕЛАРУСІ.

Этноґрафічныя землі народу, значыцца землі, на каторых ён жывець суцэльнай сваёй масаю, што захавала свае этноґрафічныя асаблівасьці, маюць для яго найвялікшае значаньне, бо на таковых землях ён мае прыроднае права быць самым гаспадаром, маць свае гаспадарства, нат калі ў мінуласьці ён быў безгаспадарствавым. Прыкладам такіх у мінуласьці безгаспадарствавых народаў, што просьле першае сьветнае вайны здабылі палітычную незалежнасьць, могуць быць нашыя суседзі — Лятувісы, Латышы й Эстонцы; яны, паміж дзьвюма сьветнымі войнамі, праявілі добрыя гаспадарствавыя здольнасьці ў собскіх гаспадарствах.

Калі яшчэ пра народы ў мінуласьці безгаспадарствавыя могуць узьнікаць сумлевы, ці здольныя яны да собскага гаспадарствавага быцьця, то пра народ, што маў у мінуласьці свае гаспадарства, такія сумлевы мусяць адпасьці; ён вякамі свайго мінулага гаспадарства давёў свае гаспадарствавыя здольнасьці. Дзеля та-

го гісторычная гаспадарствавасьць народу мае для яго другое просьле этнографічнае тэрыторыі вялізарнае значаньне. Землі, што ўходзілі калісь у склад беларускага гаспадарства, ё беларускімі гісторычнымі землямі, а граніцы гэтых земляў будуць беларускімі гісторычнымі граніцамі.

Чым народ сьпельшы культурна й палітычна, тым большую вагу ў ягоным жыцьцю і ягоных імкненьнях мае традыцыя, ягоная гісторыя, а значыцца, і ягоныя гісторычныя землі зь іхнымі граніцамі. Народы імпэрыялістычныя прэтэндуюць нат на землі іншых народаў, калі таковыя землі належылі або належаць да іхнага гаспадарства. Адылі, калі землі аднаго народу належылі да гаспадарства народу другога, то гэта найчасьцей бывала з крыўдаю народу безгаспадарстваваму. Дзеля таго „гісторычныя" прэтэнсі на чужыя землі нельга ўважаць за справядлівыя, бо з такіх прэтэнсяў вынікала-б, што адна крыўда мала-б быць потым (падставаю) крыўдзе дальшай, мала-б яе апраўдаваць, калі наадварот, усякая крыўда павінна быць папраўлена. Апрача таго, калі-б згадзіцца з гісторычнымі прэтэнсямі на этнографічна чужыя землі, то безгаспадарствавыя народы былі-б пазбаўленыя свайго прыроднага права на собскае гаспадарства.

Як народ неімпэрыялістычны й дэмократычны, Беларусы ня маюць ніякіх прэтэнсяў да тых этнографічна небеларускіх земляў, што належылі калісь да беларускага гаспадарства. Мова пра такія землі, як належачыя калісь да Беларусі, можа мець адно значаньне акадэмічнае. Галоўная наша ўвага зварочуецца на тыя гісторычныя землі беларускія, каторыя пакрываюцца землямі этнографічнымі альбо ў межах гэтых. Дзеля таго вынікае патрэба сьпярша паказаць беларускія землі этнографічныя і іхныя граніцы.

Беларускія этнографічныя граніцы

Знаць беларускія этнографічныя прасторы ня толькі трэба, каб мець іх наўвеце пры ўзнаўленьню беларускага гаспадарства, але таксама дзеля культурнае і іншае нацыянальнае работы ды ня толькі ў Бацькаўшчыне, але й вонках, на эміграцыі. Нашае грамадзтва яшчэ да апошняга часу ня ведала, што некаторыя, ды немалыя прасторы — этнографічна беларускія. Ведама, што ад гэтага цярпела беларуская нацыянальная праца і то ў усіх яе галінах — навуковай, асьветнай а іншых.

Гэтта на месцу будзе зацеміць, што калі палітык можа быць гібкі ў сваіх тэрыторыяльных дамаганьнях, можа іх пашыраць і звужаць, залежна ад абставінаў, то этнографічныя, як і гісторычныя граніцы сусім ад нас не залежаць, яны залежаць вылучна ад цяперашніх і даўнейшых, этноґрафічных і гісторычных фактаў. Прыкладам, малая частка беларускае этноґрафічнае прастора была па першай сьветнай вайне прылучана да Латвы, і Беларусы супроць гэтага не протэставалі, але ўсі згаджаліся што да этноґрафічнай беларускасьці гэтае прасторы, і была там ведзена беларуская культурная работа.

Беларуская мова і іншыя беларускія этноґрафічныя асабліваcьці вельмі зіндывідуалізаваныя, вельмі яны накшыя ад этноґрафічных рысаў суседніх народаў. Асабліва гэта трэба сказаць пра беларускую мову. На прасторах адылі, што даўгі час належылі да чужога гаспадарства, беларуская мова і іншыя беларускія этноґрафічныя рысы падпалі пад большы альбо меншы чужы ўплыў, і рэдчас мы мусім даводзіць, што гэткія прасторы этноґрафічна беларускія.

У гэтым артыкуле этноґрафічныя граніцы праведзеныя блізу вылучна подле мовы, як надзвычайна важнай, найгалаўнейшай рысы, што ўзьнікла, як рэзультат апрычонай псыхікі народнай.

Гэткія ё беларускія етноґрафічныя граніцы: Пачынаючы ля возера Пскоўскага ў бодцы, што ляжыць на поўнач ад м. Пячоры, граніца з Эстонцамі праходзе прыблізна ўздоўж гаспадарствавай граніцы з Эстоняй проста на паўдня так, што м. Пячора і м. Ізбарск застаюцца па баку беларускім; дайшоўшы гэтак да граніцы латоўскай, яна йдзець у тым-жа прасьцінку да чыгункавае станцы Корсаўка ў Люцынскім пав. Віцебскае губ., [1]) ля каторае адзначаюць суцэльную беларускую прастору. Адгэтуль граніца прастае на паўдзённы ўсход і йдзець, км. 10-5 не даходзячы Себескага пав. Дайшоўшы да р. Сінюхі, яна рэзка зварочуец-

---

[1])Пачынаючы адгэтуль, граніца з Латышамі й Лятувісамі пададзена подле Е. Карскага „Этнографическая карта белорусского племени", Петроград 1918. Ведама, што адміністрацыйны падзел Карскі падаець такі, які быў да 1918 г. Гэны падзел не адказуе, ведама, падзелу цяперашняму, але ўсё-ж такі ён памагае орыентавацца; а што да цяперашніх адміністрацыйных падзелаў, то яны так часта мяняюцца, што за імі ня ўгонешся.

ца на заход, і ад возера Чэрза — нат на паўночны заход; адлі дугою прастае траха да граніцы Рэжыцкага павету, адгэтуль ламанай лініяй яна йзноў ідзець на паўднявы ўсход да граніцы Люцынскага пав. із Себескім а Дрысенскім. На ўсход ад Рэжыцы і да Люцына шмат беларускіх астраўкоў. Адлі граніца йдзець на паўдзённы заход, прыблізна па лініі, дзелячай паветы Люцынскі, Рэжыцкі а Дзьвінскі ад Дрысенскага, у прасьцінку да Дзьвіны, 6½ км. на заход ад Прыдруйска. Далей па Дзьвіне беларуская граніца йдзець спачатку на заход да Дзьвінска, адлі на паўночны заход да Ілукста. Прастора на ўсход ад Ілукста занята Беларусамі. Дагэтуль, дакладней: да мяжы Курляндзкае губ. з Ковенскай Беларусы гранічаць із Латышамі.

Ад Ілукста граніца прастае на паўдня ў **Ковенскую** губэрню захадней возера Дрысьвят, захапляючы часьць Новааляксандраўскага павету.

Ад возера Дрысьвят граніца йдзець у паўднявым прасьцінку да **Віленскае** губэрні, да р. Дзісны. Перарэзаўшы Дзісну, яна йдзець Сьвянцянскім паветам крыху ламанай лініяй на паўдня й заход каля лятувіскіх воласьцяў Цьверачы, Гадуцішак (на ўсход ад іх), Сьвянцян, пакідаючы на паўдня беларускія воласьці Камаі (у 1890 г. Беларусаў было 4.264, Лятувісаў — 954), Лынтупы, Камелішкі. Яшчэ паўднявей суцэльнай масаю жывуць Беларусы ў валасьцёх Страчы, Сьвіры, Шэметаве, Нестанішках, Ясеве, Занарачы, Войстаме, Дубатове, Кабыльніках, Вішневе (усі Сьвянцянскага павету). Адлі, перайшоўшы р. Жамайцянку, граніца крывой лініяй ідзець Віленскім паветам на заход, траха да Кернава, пакідаючы на поўнач лятувіскія воласьці — Янішкі, Ґедройці, Шырвінты, Мусьнікі, а на паўдня беларускія воласьці — Няменчына, Падбярэзьзе, Майшаголу, Салечнікі (у 1890 г. Беларусаў 4.719, Лятувісаў 489), Варняны (Беларусаў 11.363, Лятувісаў — 3.480); Рэшу, Міцкуны, Кярдзееўцы, Шумск, Быстрыцу, Рукойме, Рудоміна (усі Віленскага пав.). Ля Кернава беларуская граніца пераходзе на левы бераг р. Вяльлі і йдзець ламанай лініяй у паўднявым прасьцінку, займаючы да беларускага краю воласьці Еўе (у 1890 г. Беларусаў 4.982, Лятувісаў 1.303) і Трокі, із заходу сёлы Мустыняны (485 Беларусаў і 314 Лятувісаў), Даўгердзішкі, Багданцы (775 Беларусаў, 97 Лятувісаў), належачыя да воласьці Шумелішкі, і сяло Талькава (Ганушыскае вол.), адлі Міжырэчча (Беларусаў 7.393, Лятувісаў — 725), пакідаючы на

паўдні станцу Рудзішкі, адлі на ўсход і паўднявы ўсход, да граніцы Лідзкага пав. і нат пераходзячы яе ля Падбор'я; адгэтуль па пагранічнай ліні Лідзкага пав., пакідаючы на поўначы менаваную раней беларускую воласьць Салечнікі, адлі яна пераходзе да Ашмянскага пав., пры гэтым лятувіскі край із заходу займае воласьць Дзявенішкі (зь лятувіскімі сёламі Уткуны, Беняконы, Шадоні, Стаґляны, Давяны, Мілкуны, Ґірдзюны, Канвалішкі) і часьць беларускае воласьці Седліска, наймя сёлы Гарманішкі й Пашэле; гэткім парадкам, беларуская граніца мае тут з усходу беларускія воласьці Гроўжышкі, Гальшаны, Трабы, з паўдня Сыботнікі, Геранёны, Седліска, Палітніцу (Беларусаў 346, Лятувісаў — 325) (тры апошнія мясцовасьці Седліскае воласьці); засталыя воласьці Ашмянскага пав. — усі беларускія. Адлі граніца йдзець па паўночнай часьці Лідзкага пав.: ад Геранён на паўднявы заход, траха да станцы Бастуны Палескае чыгункі і далей да Забалацьця; адгэтуль граніца йдзець на поўнач, пакідаючы на ўсходзе сяло Пелясу і лятувіскую воласьць Радунь; да Беларусі тут адыходзіць мешаная воласьць Эйшышкі (Новы Двор — Беларусаў 853, Лятувісаў — 93, Парадунь — Беларусаў 853, Лятувісаў 161, Браталожа — Беларусаў 899, Лятувісаў 218, Гарнастале — Беларусаў 867, Лятувісаў 137, Падборы) і Нача воласьці Канявы, наагул лятувіскае. Ад Эйшышак адлі граніца йдзець на паўднявы заход, пакідаючы на ўсходзе воласьць Дубічы, да возера Дуб. Ляжачая з паўдня прастора Лідзкага павету вылучна беларуская. Да лятувіскіх воласьцяў у паўночнай часьці павету належа яшчэ Аляксандрава (сёлы Ракішкі, Горадна, Казакоўшчына, Наркушкі). Ад воз. Дуб беларуская граніца прастае да пагранічнай ліні Горадзенскае губэрні да ўтоку рэчкі Ратнічанкі ў Нёман ля Друзґенікаў.

Каля Друзґенікаў беларуская мова пераходзе да Сувальскае губэрні, займаючы паўднёва-ўсходнюю часьць Сейненскага пав. і траха ўвесь павет Аўгустоўскі.

У Сувальшчыне суседзьмі Беларусаў з паўночнага заходу а заходу ё ўжо Палякі. Па Сувальскай губ. граніца йдзець ад р. Нёмна на Копцева да Аўгустоўскага каналу, адлі па сыстэме каналу да места Аўгустова і далей па р. Неце да граніцы з Горадзенскай губ.[2]).

[2]) Карскі ў зацемцы на бач. 16 менаванае свае працы дадаець: „Адцем-

І ў Горадзенскай губэрні суседзьмі Беларусаў ё Палякі. Тут граніца йдзець у паўднявым прасьцінку каля Сухаволі й Карыціна на заход ад іх, на Кнышын, Харошчу (14 км. на заход ад Беластоку); потым яна йдзець на Сураж да р. Нарава, [3]) скуль да Міжырэчча Бела-Падляскага павету [4]); ад Міжырэчча граніца йдзець ужо — з украінскай этноґрафічнай прастораю — у прасьцінку паўдзённа-ўсходнім косай лініяй на Любяж так, што праходзе кілемэтраў 10-15 ад местаў Белая Падляская [5]) а Бе-

---

леную граніцу па Сувальскай губ., улетку 1901 г., удалося мне ўстанавіць асабіста. Да такіх-жа вывадаў прыдзем і на аснове кнігі Э. Вольтэра: „Списки населенных мест Сувалкской губ". (СПб. 1901). Уперад Беларусы жылі тут, відавочна, яшчэ паўднявей, далей на паўдзённы заход... Як пакаэуюць мясцовыя дзеячы, чарасло (паласа) гэта йдзець яшчэ далей на паўдня да Райгарада"; „усе гэта жыхарства... ужывае беларускую мову, каторую можна нат сустрэць яшчэ паўднявей у Ломжынскім павеце" (Риттих: Приложеніе к матеріалам для этнографіи Царства Польскаго. СПб. 1864, бач. 16). Запіс мовы з Аўгустоўскага пав. ў М. Каяловіча (Русскій Інвалид 1864 г. нр. 78), а таксама ў Рыттыха (о. с.)".

„У сьпісаньню 1897 г. адцемлена крыху Беларусаў і ў Марыямпольскім пав. (Сувальшчыны), наймя 489 чал". Карскі, там-жа.

Што тая часьць Сувальшчыны, каторая занята цяпер польскай мовою, належыла ўперад да беларускае этноґрафічнае прасторы, сьцьвярджае таксама польскі дыялектолёґ K. Nitsch у працы: „Djalekty języka polskiego (Encyklopedyja polska, t. II — dział III. (cz. II.), 1915 г., б. 253-254).

Спаленізавана таксама Тыкацінская воласьць у Высака-Мазавецкім павеце. Там „Прыданыя тыпу беларускага. Сялянскія сёлы ў Тыкацінскай вол. і ў узнараўскім чарасьле ў вясельных абрадах цягнуцца да Падляшша занараўскага Прыданыя (przenosiny), ня кажучы ўжо пра іншыя абрады, чыста пра гэта сьветчаць". St. Dworakowski: Zwyczaje rodzinne w powiecie Wysoko-Mazowieckim, Warszawa 1935, 88.

[3]) Дагэтуль граніца з Палякамі праведзеная подле вышменаванае мапы Карскага.

[4]) Беларуска-польская граніца, вызначаная ў гэтым артыкуле, блізу ані ня розьніцца ад польскае этноґрафічнае граніцы на ўсходзе ў зборнай граматыццы польскіх моваведаў: „Język polski i jego historja..." (Encyklopedja polska, t. II. — dział III. (cz. II), 1915 г., 253-254 i „Mapa dialektów polskich").

[5]) Мову Бела-Падляскага павету я асабіста дасьледаваў у 1941 г. Як коль-

расьце; ад Любяжа граніца йдзець да Дубравіцы, скуль да бодкі, што шаснанцаць км. на поўнач ад Алеўска; адгэтуль граніца йдзець у тым-жа паўднёва-ўсходнім прасьцінку да Патапавічаў Аўруцкага павету, скуль да ўтоку Цецерава ў Дняпро. На беларускім баку тут застаюцца Чарнабыль, Кагановічы, Аўруч, Славечна, Хабное, а на ўкраінскім Карасьцень, Алеўск, Сарны.

Этноґрафічную беларускасьць тэрыторыі, ляжачай на поўнач ад праведзенай граніцы, паказаў я ў вартыкуле „Дрыгвічы" („Веда", 1952 г., б. 162-165, пра мову кажацца на бач. 164, і ў варт. „Дзярвяне" (там-жа, бач. 165-176, асабліва на бач. 171-176).

Е. Карскі, на каторага з такой радасьцяй паклікаецца I. Сідарук у сваёй брашуры „Проблема україньсько-білоруської мовної межі" (Авґсбурґ 1948), нарабіў шмат абмылаў пры разгранічэньню беларускае мовы з мовамі расійскай а ўкраінскай. Абмылы гэныя выніклі з прычыны абмыльных прынцыпаў моўнага разгранічэньня, каторымі Карскі карыстаўся. Гэтак, ён уважаў дыфтонґі за асаблівасьць украінскае мовы, тымчасам-жа гэта рыса беларуская, на пэўнай украінскай моўнай прасторы яе нямашака. Карскі не даволі браў пад увагу зацьвярдзелае р, сусім ня браў пад увагу зацьвярдзелага ц і шмат якіх іншых беларускіх рысаў. Апрача таго, Карскі, каторага Сідарук завець найлепшым ведамцам беларускае мовы і сумленным яе дасьледаваньнікам, ня ёсьць ані такім добрым, ані нат сумленным, ды як „истинно-русскій", дарма што беларускага паходжаньня, ён шмат дзе скарачаў тэрыторыю беларускае мовы, залічаючы да Беларусі адно тыя прасторы, дзе беларуская мова недазнала чужога ўплыву. Да праведзеных Карскім граніцаў беларускае мовы на ўсходзе Беларусі расійскія дасьледаваньнікі зрабілі вялікія паправы на карысьць Беларусаў. Пара, каб падобныя паправы зрабілі на паўдні Беларусі ўкраінскія моваведы, з каторых адылі дагэтуль бальшыня, як Зілінскі, Ганцоў і апошні Сідарук, сьпяшаліся згадзіцца з „граніцамі Карскага". Невялічкую папраўку да беларуска-ўкраінскае граніцы Карскага на заходнім Палесьсю зрабіў Л. Асоўскі (Осовскі) ў працы „Zagadnienie językowe Polesia", Варшава 1936, залічаючы да беларускае моўнае тэрыторыі Лунінец, Давідгарадок а Столін. Да беларуска-ўкраінскае граніцы Карскага на ўсходнім Палесьсю (ад палітычнае граніцы з Польшчаю да 1939 г. да р. Дняпра) вялікую папраўку зрабіў украінскі мовавед П. Бузук у працы „Спро-

---

касьцяй сваіх рысаў, так і важнасьцяй іх яна беларуская; адно пачынаючы км. 10-15 на паўдня ад Белае Падляскае ўкраінскія рысы ў мове пераважаюць, але й тут ё ў мове ладне беларускіх асаблівасьцяў.

бы лінґвістычнае ґеоґрафіі Беларусі", праводзячы граніцу ўздоўж палітычнае граніцы Беларускае Савецкае Рэспублікі з Украінскай Савецкай Рэспублікай. З папраўкаю Бузуковай згадзіўся Л. Асоўскі. Бузук, як ведама, дасьледаваў толькі мову тэрыторыі Беларускае Сав. Рэспублікі. Калі-б ён дасьледаваў і мову паўночнае прасторы Украінскае Сав. Рэспублікі, дык можна спадзяваецца, што беларуска-ўкраінскую моўную граніцу правёўбы ён шмат ніжэй.

Узноў такі Маскоўская Дыялектолеґічная Коміся (фактычна ейны сябра Н. Дурново) у сваім „Очерку русской діалектологии" шмат беларускіх моўных рысаў, што заразом ё ў т зв. паўночна-украінскім нарэччу, каторае ґенэтычна ё беларускім, залічыла да рысаў украінскіх і за ўкраінскія ўважае іх на тэрыторыі беларускага паўдзённага нарэчча. Дык няма дзіва, што гэткім парадкам адразаецца да Украіны вялізарная этноґрафічная тэрыторыя беларуская.

І. Сідарук у вышменаванай брашуры за Карскім абмыльна ўважае дыфтонґі за асаблівасьць украінскую. Сідарук, паклікаючыся на „Нарис українськоі діялектології Яр. Рудніцкага, піша, што зацьвярдзелае **р** ё таксама ў часьці заходне-ўкраінскага нарэчча. Тымчасам Рудніцкі констатуе толькі цяперашні стан спачатнага мяккога **р** у заходне-ўкраінскім нарэччу, прыводзячы на б. 7 прыклад **рйабий** (побач із „рабий"), каторы дыкжэ сьветча пра спачатнае мяккое **р** і ў гэтым нарэччу ўкраінскім; гэтае мяккое **р** адно пасьлей тут зацьвярдзела, выдзяляючы із сябе **й**, тымчасам як у мове беларускай, разам із мовою разгляданых Сідаруком мясцовасьцяў, маем спачатную зацьвярдзеласьць **р**. Можна яшчэ тут заценіць, што Рудніцкі на бач. 19 свае менаванае працы прыводзе прыклад **дыівирь** (дзевер) — зь мяккім **р** з тае-ж Узднястраншчыны, дзе, подле яго й Сідарука, мае быць зацьвярдзелае **р**. Гэты прыклад сьветча, што яшчэ й цяпер, прынамся часткава, вымаўляецца там мяккое **р**. Сідарук ня ўзяў на ўвагу зацьвярдзелага **ц** і шмат якіх іншых рысаў беларускіх як такіх, што заразом ведамыя ў ґенэтычна беларускіх, але зукраінізаваных паўдзённа-палескіх гаворках (зь іх колькі прыведзена ў „Ведзе" 1952 г. б. 166-167), так і такіх, што ё толькі ў чыста беларускай мове. З гэтых другіх Сідарук ня ўзяў яшчэ пад увагу хормаў на-ом, -ох у прызначальным і мясцовым склонах мн. л. спакменьнікаў мужчынскіх а ніякіх (братом, братох, у сілох), зьмякчэньня **н** у вабстрактных спакменьніках на — іня (шырыня, чысьціня), зьяўленьне новага **н** у лічніках 11-19 (дванаццаць), займёнаў **гэты, гэны,** такіх новых дыялектычных зьяваў беларускіх, як пераход Ы па вусьняных сугуках у У (**бук, му** заміж **бык, мы**), зацьвярдзеньня **с** у зваротных дзеясловах (мыюса) і іншых. Пры ўсім гэтым нельга ня прызнаць, што ў Кобрынскім пав., асабліва ў некаторых ягоных астраўкох, ё вялікі ўплыў

украінскае мовы. У меншай меры гэта датыкаецца паветаў Берасьцейскага а Пінскага. Але ад гэтага ўплыву мова гэных мясцовасьцяў не перастала быць беларускай.

Ад утоку Цецерава ў Дняпро граніца йдзець да м. Осьцер ля р. Дзясны, адлі Дзясною да ўтоку ў яе Сейма, адгэтуль проста на ўсход да бодкі, што крыху на паўдня ад м. Глухава; [6]) адгэтуль граніца йдзець проста на паўдня і займае да этнографічнае Беларусі паўночна-ўсходнюю часьць Пуцівельскага пав. б. Курскае губэрні разам із м. Пуціўлям, тут на заходзе граніца беларуска-ўкраінская праходзе па граніцы б. Глухаўскага пав. з б. Пуцівельскім, на паўдні граніцаю з украінскай моваю ё р. Сейм, а на ўсходзе граніцаю з расійскай моваю ё ўсходняя мяжа Пуцівельскага павету. [7]) Адгэтуль граніца з расійскай моваю йдзець на поўнач, праходзе 25 км. на ўсход ад м. Дзьмітраўска б. Курскае губ. і крыху на ўсход ад местаў Дзьмітраўска й Карачэва б. Арлоўскае губ., адлі, памалу сьхінаючыся на ўсход, ідзець да м. Болхава, скуль да м. Белеў, тады Акою да ўтоку Вугры ў яе, адлі на м. Медынь, скуль да сяла Матаева, што крыху на ўсход ад м. Гжацка, адгэтуль усходнім берагам р. Гжа-

---

[6]) Пра гэтую граніцу я прывёў даводы ў сваім артыкуле пра Севяран у „Ведзе" 1952 г., б. 238-241.

[7]) Беларускасьць менаванае часьці Пуцівельскага павету я паказаў у вартыкуле „Беларусы Пуцівельскага пав. б. Курскае губэрні" („Веда" 1952 г., б. 241-250). Да таго, што там сказана, дадам гэтта, што знаходзім у Карскага. Ён кажа: „у іх (Беларусаў Пуцівельскага павету) няма дзеканьня, але надта мяккая вымова Д й Т; ё У і іншыя беларускія асаблівасьці, пераважна ў слоўніку; бытавыя рысы чыста беларускія". (Этногр. карта блр. племени, Петроград 1918, б. 25). Там-жа на б. 26 Карскі зазначае, што ў Пуцівельскім пав. беларускімі ё сёлы Бяруха, Новая Слабада, Лінова, Калішчы, Буваліна, Старыя й Новыя Віры. Як паведамляе М. Халанскі (гл. менаваны мой артыкул у „Ведзе"), беларускімі ё таксама некаторыя сёлы, сумежныя з Глінскай пустынёй, прыкл. царкоўнае сяло Козіна, і м. Пуцівель. Нельга згадзіцца з Карскім, каторы думае, не падаючы ніякіх даводаў, што пуцівельскія Беларусы — перасяленцы. Пра перасяленьне нічагусенькі ня ведама, а тымчасам сёлы пуцівельскіх Беларусаў мянуюць ужо на пачатку XV стг. (гл. „Веда", б. 241), а м. Пуцівель ведамнае ад XI стг.

ці, км. 10-14 ад яе, да мяжы б. Цьверскае губ. з б. губ. Смаленскаю.

Праведзеная ўсходняя граніца адцінае да беларускае этнографічнае тэрыторыі блізу ўсю б. Смаленскую губэрню, з выняткам усходняй часьці Гжацкага пав., большую часьць б. Калускае губэрні і ладныя часьці б. б. Арлоўскае й Курскае губэрняў. Граніца гэтая вызначаная Маскоўскай Дыялектолегічнай Комісяй, [8]) да каторай пасьлей дадаў свае дасьледаваньні выдатны сябра гэтае Комісі, І. Галанаў.[9]).

Прыблізна на ўсход ад м. Вязьмы ў Смаленшчыне, а таксама ў Калужчыне й Арлоўшчыне, з выняткам Трубчэўскага пав., ды ў Куршчыне, з выняткам Пуцівельскага пав., беларуская мова вельмі абрусела, але ўсё-ж ткі яна ў васнове засталася беларускай. Жыхары гэтых прастораў звычайна ўсьведамляюць сваю апрычонасьць ад Расійцаў. Між іншага, Е. Буддэ ў сваіх дыялектолегічных запісах з Арлоўшчыны падаець гаворку аднае жанчыны, каторая кажа, што ў іх звычаі й гаворка накшая, ня рускуая, а вось там далей на ўсход гавораць парускуу. У дваццатых гадох, калі ў СССР была некаторая свабода нацыянальнае працы, была нат арганізацыя беларускіх студэнтаў, паходзячых із Гжацкага пав.

Прывяду некаторыя факты й сьветчаньні пра мову ўсходніх земляў беларускіх, каторай граніца з моваю расійскай гэтта праведзена.

Смаленшчына. Мову Смаленшчыны я падаў, подле Даля, у „Везде" 1951 г., б. 5-7. Між іншага, Даль кажа: „Дзеканьне" й „цеканьне" агульнае ўсёй Беларусі зь вельмі малымі выняткамі: заміж Д, Т чуеццa ДЗ, Ц. У Смаленскай губ. часткава ня дзекаюць адно ў Вяземскім а Гжацкім паветах; а пра іншыя можна сказаць із Украінцамі: Хиба лихо озме Литвина, шоб він не дзекнув! У Дарагабужу чуем ужо: слухай, хадзі, ашукаўся; у Сычаўцы хто дзекае, а хто не". (Даль у варт. „Смоленское наречіе", зьмешчаным у ягоным слоўніку).

---

[8]) Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков: Опыт діалектологической карты русского языка в Европе, Труды Московской Діалектологической Комиссіи, V, Масква 1915.

[9]) И. Голанов: Несколько новых данных к вопросу о географическом распространении диссимилятивного акания (Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского, АНС. Ленинград 1928, б. 479-483).

„Гранічную лінію (паміж беларускай і расійскай мовамі) трэба шукаць заходней, відавочна, па сярэдзіне Гжацкага пав. Адно гаворка сяла Матаева, а за ім усіх заходніх воласьцяў павету рэзка супроцьстаіць гаворцы ўсходнейшых дасьледаваных бодкаў. Вылучаючае яе дысыміляцыйнае аканьне ставіць пытаньне пра яго беларускую, але не паўднёва-вялікарускую аснову. У гэтым дачыненьню даныя выбегу йзноў пярэчаць Дыялектолегічнай мапе (Маскоўскае Дыялектолегічнае Комісі). Гэткім парадкам, гаворка (заходняе палавіны Гжацкага пав.) ё нам аднэй із пераходных на беларускай аснове (зн. ё вельмі абруселай беларускай моваю — Я. С.). Граніца падобных гаворак праходзе, відавочна, крыху ўсходней р. Гжаці. Цяжшым ё вызначаньне асновы гаворкі на ўсход ад Матаева. Тут ё даныя і за паўночна-вялікарускі, і за паўднёва-вялікарускі і за беларускі ўплыў". М. Ушаков: Заметка о говорах Гжатского і Можайского уу. (Зданьне лічбы з выбегу Маск. Дыялект. Комісі 1925 г. у складзе Галанава, Дзяржавіна, Сідарава й Ушакова, надрукаванае ў „Трудох" Комісі нр. 9, бач. 143).

У 1860 г. Беларусаў у Смаленскай губ. запісана 1 мілён 122 тысячы чал. („Живописная Россія", III, б. 442, арт. Максімава). Калі зьвернем увагу, што сьпісаньне 1897 г. падаець усяго жыхарства Смаленскае губ. 1.525.279. ч., дык у 1860 г. усі альбо блізу ўсі жыхыры Смаленшчыны запісаны былі Беларусамі. Але ў 1863 г. было паўстаньне ў Беларусі на чале з К. Каліноўскім, прсьле каторага Расійцы ўсімі спосабамі імкнуцца зацерці Беларусаў, асабліва на ўсходзе — у Смаленшчыне, Северщчыне й інш. Дзеля таго ў сьпісаньню 1897 г. падана Беларусаў у Смаленскай губ. толькі 100.757 чал. Нат Карскі дзівіцца:

„Статыстычныя даныя пра Смаленскую губ. надта супярэчныя — кажа ён — У тых мясцох, дзе ў 1866 г. былі дзесяткі тысячаў чыстых Беларусаў... у 1897 г. за 30 год часта паказана колькі дзесяткоў Беларусаў: або яны чыста зрусыфікаваныя, або проста запісаныя „русскими" і дзеля таго лучылі ў лік Вялікарусаў" (цыт. пр., б. 20-21). Знаючы Смаленшчыну, нельга сумлявацца, што там блізу ўсё жыхарства было й ё беларускае. Такую, як у Смаленшчыне, хвальшывую статыстыку Беларусаў падаець расійскае сьпісаньне 1897 г. у Северщчыне ды ў Калужчыне, Арлоўшчыне і іншых беларускіх землях на ўсходзе а поўначы.

Калужчына, Арлоўшчына, Курщчына. Карскі кажа: „Подам да вызначаньня граніцаў беларускага краю служа ў нас вылучна мова; дзеля таго... тыя жыхары Арлоўскага й Калускага Палесься, штэ гукаюць па паўдзённа-вялікарускy, залічаныя да Паўдзённа-вялікарусаў, хоць прашчуры іхныя бяссумлеву былі Беларусамі. Гэткім парадкам, край, каторага граніцы вызначаныя, барджэй належа да беларускага нарэчча, чымся плямені". (Беларусы, 1, 4). Але Карскі

да тэрыторыі беларускае мовы залічаў адно тыя прасторы, каторых беларуская мова не дазнала большага чужога ўплыву. Дзеля таго вялікія беларускія прасторы на ўсходзе, залічаныя Карскім да расійскай этноґрафічнай тэрыторыі, Расійцы прызнаюць беларускімі. Ведама таксама, калі якая група людзёў забудзецца сваю родную мову, дык ад гэтага яна не перастане належыць да свайго народу; зыркім прыкладам могуць быць Жыды. Праўда, тут Карскі назоў „Паўдзённа-вялікарусы" ужывае ўмоўна, замiж „гукаючыя папаўдзённа-вялікаруску".

У „Труд-ох Общества Любителей Россійской Словесности", 1820, нр. 20, б. 227-229, прыведзены невялічкі лік „словаў, ужываных жыхарамі места Жыздры"; бальшыня зь іх беларускія". Карскій, Белор. 1, 206.

Аднэй із асаблівасьцяў мовы места Карачэва Арлоўскае губ. ё дысыміляцыйнае аканьне (вымова: выда, трыва) — рыса ведамая толькі на беларускай этноґр. тэрыторыі. Гл. адказ із Карачэва на моўную „праграму" надрукаваны ў 10 томе б. 3 „Трудов Постоянной Комиссии по диал. рус. яз".

„У Калускай губэрні яшчэ цямчэйшае вялікарускае захварбаваньне, хоць беларускае паходжаньне гэтых гаворак відаць із такіх фактаў, як: стаття, свіння, пакрый, памыйся — у Масальскім а Жыздрынскім паветах. Таксама беларускія рысы відаць у захаваньню хормаў мясцовага склону адзін. ліку на — у: ў сараю, на бальшаку і інш., у канчатках наз. склону мн. л.: рукавы, лугі, павады і пад." Будде: Лекціи по исторіи рус. яз. (Ученыя Записки Казанскаго у — та, 1907, чырвень - ліпень, 238).

Карачэўскі, Бранскі а Трубчэўскі паветы Арлоўскае губ. а Сеўскі павет Курскае губ. прызнаець беларускімі дэ — Ліўрон (Живописная Россія, III, 250).

С. Максімаў адзначае дзеканьне ў мове Калуска-Арлоўскага Палесься (Древняя и Новая Россія, 1876 г., нр. 8, 299-300, 306).

Даль у сваім слоўніку адзначае, што Медынь носіць на сабе болей або меней пазнак беларускае мовы. Даль таксама кажа, што „ў Калугу прынесена нямала зь Беларусі" (Слоўнік Даляў, XXVIII).

Беларуская Калужчына й Арлоўшчына ведамая пад назовам „Палесься". Як ведама, у шыршым значаньню ўсю Беларусь завуць Палесьсям. Беларусы Калуска - Арлоўскага Палесься завуцца Палехамі — любасная хорма ад „Палешанін", ад каторага йзноў здрабнелай хормаю ё назоў „Паляшук". Назоў "Палешанін" паўстаў ад назову краю "Палесьсе", як ад „места„ маем "мешчанін". Апрача таго, ужываецца тут яшчэ назоў "Літва", „Ліцьвін. Абодва назовы — агульна беларускія: „Літва" паходжаньня гісторычнага й гаспадарстваага, а "Палесьсе", "Палехі" паходжаньня топографічнага. Гэтымі абодвымі назовамі завуць калуска - арлоўскіх Беларусаў таксама іхныя ўсходнія суседзі.

Уперад беларуская мова была пашыраная і на ўсходзе ад праведзенай вышэй моўнай граніцы беларуска-расійскай, але пасьлей яе там зрусыфікавалі. Гэтак, пабеларуску гаманілі каля р. Упы, правае прытокі Акі, на паўдня ад м. Калугі (Карскій, Беларусы, I, 60). М. Коласаў адзначае Беларусаў у паветах Мажайскім, Рускім (пав. места Руза) і Валакаламскім Маскоўскае губ. (Обзор звуковых и формальных особенностей народнаго рус. яз., Варшава 1878, б. 147, зацемка 2). Даль кажа, што ў менаваных мясцовасьцях Маскоўскае губ. адчуваецца беларуская мова.

Ад вышменаванага месца на мяжы Смаленскае губ. зь Цьверскаю беларуска-расійская граніца пераходзе ў Цьвершчыну і праходзе левым берагам Волгі, км. 40 ад яе; дайшоўшы да бодкі супроць утоку ў Волгу Маладога Туда, ідзець ад Волгі на воддалі км. 30 і гэтак далей у тым-жа паўночна-заходнім прасьцінку аж да бокі, што супроць м. Дзямянска, км. 30 на ўсход ад яго; адгэтуль прастае проста на заход да м. Дзямянска; гэтак граніца тут перацінае Цьвершчыну, пакідаючы на баку беларускім групу азёраў із воз. Селігер і месты Асташкава, Селіжарава, Ржэву й Зубцова. Зацемлю, што Беларусы ля Маладога Туда ведамныя пад назовам Тудаўлян.

Колькі зацемкаў да беларускае мовы Цьвершчыны. Мову Тудаўлян дасьледаваў, між іншага, В. Папоў. Ён адзначыў пераходы Л у У (даў, доўга), фрыкатыўнае заднепаднябеннае Г і іншыя беларускія рысы. (ИОРЯС, 1913, кн. 3, б. 251). И. Галанаў дасьледаваў беларускую мову Ржэўскага пав., адзначаючы тут дысыміляцыйнае аканьне, У з В і Л, фрыкатыўнае заднепаднябеннае і нат грытаннае Г, шапятлявую вымову З, С, пытальную частку ЦІ і іншыя беларускія асаблівасьці (Труды Постоян. Комиссии по диалект. рус. яз., нр. 9, бач. 9). Беларускае дзеканьне, подле Даля, чуецца ў Таржку.

З ранейшых аўтараў пра Беларусаў Цьвершчыны трэба адцеміць Праабражэнскага (Преображенскій). У ягонай працы „Описаніе Тверской губ. в сельскохозяйственном отношеніи", Пецярбург 1854 г., бач. 78, паказаныя Беларусы яшчэ ў Старыцкім павеце. Праабражэнскі падаець лік Беларусаў у Цьвершчыне на 125.000. Калі ўзяць пад увагу паднявольнае палажэньне Беларусаў, дык бяссумлеву ня ўсі Беларусы Цьвершчыны ўвыйшлі ў гэты лік, але ня мала іх залічана да Расійцаў.

Пра Асташкаўскі павет маем цікавую зацемку С. Максімава ў варт. „Белорусская Смоленщина" (Живописная Россія, III, б. 446). Ён піша: „Асташкаўская мясцовасьць, гэтулькі падобная зямлёю, гэтулькі свая звычаямі, у гэныя часы руху беларускага плямені з паўдня на поўнач не магла быць абмінена пры па-

лёгкавых дарогах і не магла застацца без беларускага ўплыву. Ён чуецца ў гаворцы селавых жыхараў, уваднолькавасьці некаторых звычаёў і ў самым месьце Асташкаве (старавечным Клічаве, катарага назоў зьмяніў Зьмітра Донскі на Асташкаў) заховуе сьляды ўзаемнай сувязі і даўнейшага цягненьня. На гэты раз даводы свайні і сваіх сувязяў выказаліся ў найбяссупярачнейшым і жывым народным подзе-аснове — рэлігійнасьці, што выказуецца прывязьлівасьцю да роднае патрональнае сьвятыні. На тым канцу места, дзе пачынаецца дарога да Ноўгараду, даўно пастаўлены манастыр (жаноцкі) Знаменскі. На тым-жа месцу, у бок Смаленску, дзе спрадвеку было „царковішча" (астачы царквы на Жытнім абтоку), пастаўлены мужчынскі манастыр у чэсьць абраза Смаленскае Божае Маці".

Ад вышменаванага места Дзямянскага граніца йдзець проста на заход да бодкі, што крыху ніжэй за м. Порхава, скуль даволі крута паварачае на паўночны заход, прастаючы да бодкі, што супроць утоку р. Чорнай у Пскоўскае возера, у воддалі каля 60 км. ад возера, адгэтуль ідзець проста да Пскоўскага возера, ля ўтоку ў яго р. Чорнай.

Прастора, агранічаная з поўначы а ўсходу праведзенай кадзе граніцаю, із заходу граніцаю з Эстоняй а Латвой і з паўдня беларускай Полаччынаю зь Віцебшчынаю, складаецца з Пскоўшчыны й часьці Цьвершчыны. З гледзішча нядаўнага, да рэволюцыі, адміністрацыйнага падзелу ў яе ўходзяць: высуненыя найдалей на паўдня часьці былых паветаў Гдоўскага а Лускага (Луга) б. Пецярбурскай губ., блізу ўся Пскоўская губ., з выняткам паўночнае часьці Порхаўскага пав. і ладная часьць б. Цьверскае губ. Да нядаўна толькі паўднявую ладную часьць былое Пскоўскае губэрні — часьці Апочацкага, Вялікалуцкага й Тарапецкага паветаў і заходнюю ладную часьць Цьверскае губ. уважалі за беларускую прастору, а бальшыню залічалі да расійскае этноґрафічнае прасторы.

Зацемлю крыху праз мову ўсяе гэтае прасторы, зн. Пскоўшчыны й заходняе Цьвершчыны разам, бо мова іх аднолькавая. Мова пскоўскіх памяткаў, пачынаючы ад найстаршых часоў розьніцца ад мовы памяткаў ноўгарадзкіх, зн. і ад мовы расійскай, бо гэтая ёсьць моваю Вялікага Ноўгараду. Старую мову Пскоўшчыны дасьледавалі галоўна Н. Карынскі й А. Шахматаў. Карынскі выявіў ладную розьніцу паміж моваю пскоўскіх памятак XV стг. і моваю пскоўскіх-жа памяткаў XIV стг. Гэтую розьніцу ён выясьняў уплывам мовы беларускае на мову Пскова, а гэта прывяло яго да гіпотэзы пра коленізацыю Беларусаў у Пскоўшчыне ў XIII або на па-

чатку XIV стг. Подле Карынскага памеры гэтае коленізацы былі вялікія, бо пскоўская мова XV стг. мала „усі важнейшыя фонэтычныя, а часткава й морфолеґічныя асабліваcьці беларускія” ды „беларускі ўплыў абняў усю Пскоўскую краіну”. Гэткі позьні прыход Беларусаў да зямлі быццам іншага славянскага жыхарства дапусьціў Карынскі адно на аснове некаторых моўных рысаў, адбітых у памятках, ня маючы на гэта ніякіх даных гісторычных а іншых. Але ягоная моўная падстава аказалася ілюзорнаю. Шахматаў, разгледзіўшы ўсі факты, сьцьвердзіў, што „праўда, у памятках XIV стг. меней беларускіх рысаў, чымся ў XV стг., але гэта магло стаяць у сувязі з тым, што ў XIV стг. альбо ў першай палавіцы гэтага стагодзьзя пскоўская пісьменнасьць была пад беспасярэднім уплывам ноўгарадзкае” і што нямашака даных выясьняць блізіню пскоўскага нарэчча да беларускага рухам Беларусаў да Пскоўскае зямлі. Шахматаў „сьхінаецца да пагляду, што моўная сувязь пскоўска-беларуская спрадвечная, створаная спрадвечным суседзтвам Псковічаў а Беларусаў”.

Шахматаў сьцьвердзіў таксама, што тыя рысы пскоўскіх памяткаў, каторых няма ў цяперашняй мове беларускай, былі ў тагачасных беларускіх памятках, але, як і ў пскоўскіх, яны былі рысамі правапіснымі, занесенымі із заходняе Баўгарыі й Сэрбіі. Апрача таго, выявілася, што такая розьніца, як у мове пскоўскіх памяткаў XIV стг. і пасьлейшых, ё таксама ў мове беларускіх тых самых часоў.

Але дарма! Маскоўская Дыялектолеґічная Коміся ў сваім „Очерку русской діалектологіи” 1915., паклікаючыся адно на Карынскага, кажа, што Беларусы прышлі да Пскоўшчыны пазьней за „паўночнарусаў” ды што пскоўская гаворка ў сваёй аснове „паўночна-руская” зь беларускім, не пазьнейшым XIV стг. насЛаеньням.

450 год Пскоўшчына была пад асыміляцыйным уплывам цэнтралістычнае Масквы. Гэта вельмі зрусыфікавала ейную мову. Але дарма, дасьледаваньнік гэтае мовы 1930 г. гэтак пра яе кажа: „Усё гэта не даець нам права аднесьці дасьледаваную намі (пскоўскую) гаворку да паўночна-рускіх. Нашая гаворка бліжэй стаіць, здаецца нам, да гаворак беларускіх, што не разьмінаецца з назіраньнямі проф. Бузука, выкладзенымі ў ягонай працы „Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. — Гутаркі Невельскага й Вяліскага паветаў” (К. А. Иеропольский: Говор

дер. Савкино Пушкинского району Псковского округа, ИРЯС, III-2, 1930, бач. 597).

Аўтар гэтых радкоў дасьледаваў старую й сучасную мову Пскоўшчыны, што мае быць асобна надрукавана, як праца моваведная. Гэтта адно падзялюся з вывадамі гэнае працы. З выняткам групаў **гл, кл** (мыгла, памякло) заміж агульна беларускага Л (мыла, памяло), усі асаблівасьці пскоўскае гаворкі супольныя ў яе альбо з усёю моваю беларускай, або із шмат якімі ейнымі гаворкамі. Блізу ўсі гэтыя асаблівасьці чужыя мове расійскай. Разгледзіўшы рысы пскоўскае гаворкі, нельга сумлявацца, што з гісторычнага гледзішча яна — чыста беларуская. У сучасным сваім стане яна — таксама беларуская, але вельмі абруселая. Зьліцьцё Ч і Ц (цалавек, чарква), СЬ а Ш (**шядні** замест **сядні**) ЗЬ а Ж (**жімля** заміж **зямля, парозны** зам. **парожны**), дысыміляцыйнае аканьне (**ныга, гыра,** але **нагі, гары**), зьліцьцё ѣ а **Е,** былая хорма **есме** ў 1 ас. множнага ліку паказуюць, што пскоўская гаворка належа да паўночнае групы беларускіх гаворак. Групамі ГЛ, КЛ заміж агульна беларускага Л з праславянскіх ДЛ, ТЛ пскоўская гаворка займае да некаторае меры апрычонае месца ў паўночна-дыялектычнай групе беларускае мовы, але ад іншых гаворак гэтае групы яна шмат меней розьніцца, чымся ўся гэтая група ад паўднявое дыялектычнае групы беларускае мовы.

ГРАНІЦЫ ГІСТОРЫЧНЫЯ

Даўнейшыя гаспадарствавыя землі Беларусі ня ўвесь час былі тыя самыя. Дзеля таго гісторычныя землі беларускія і іхныя граніцы мусяць быць разгляданы подле пэрыядаў. Маем два галоўныя пэрыяды гаспадарствавай Беларусі: а) пэрыяд асобных гаспадарстваў беларускіх і б) пэрыяд задзіночанага гаспадарства беларускага, званага Вялікім Княствам Літоўскім або Літвою.

Асобныя гаспадарствы беларускія.

Балей-меней сыстэматычна докумэнтаваная гісторыя Беларусі пачынаецца ў палавіцы IX стг. Яна засьпяець беларускія плямёны арганізаваныя ў свае гаспадарствы. У гэтым часе зьяўляюцца Норманы (Швэды, Норвэгі) на ўсходзе Эўропы. Неўзабаве іхным галоўным асяродкам стаў украінскі Кіеў. Норманы робяць напады на беларускія княствы з мэтаю грабяжу, у рад-

кім лепшым прыпадку дзеля ўстанаўленьня дані. У гэтым часе беларускія княствы прадаўжаюць існаваць пастарому. Зьмена настаець за Валадзімера Кіеўскага ад 980 г., каторы зрабіў спробу заваяваць беларускія гаспадарствы. Ягоную спробу прадаўжаюць ягоныя наступнікі. Войны адбываюцца паміж беларускімі княствамі, з аднаго боку, і ўкраінскімі, на чале якіх было Вялікае Княства Кіеўскае, з другога; хаданьне было ізь зьменным шчасьцям, розным у васобных княствах. Скончылася яно перамогаю Беларусаў у тым сэнсе, што беларускія гаспадарствы захавалі сваю самастойнасьць. Гэта было хармальна-праўна замацавана на зьезьдзе ў северскім месьце Любечу 1097 г. Апрача Вялікага Княства Полацкага, каторае й дагэнуль было незалежным, іншыя беларускія княствы абавязаныя былі толькі памагаць Украіне ў яе войнах із турка-татарскімі качавымі народамі. Але Беларусы гэты абавязак спаўнялі вельмі рэдка і адно тады, калі да гэтага былі змушаныя абставінамі. Наадварот, звычайнымі хаўрусьнікамі Беларусаў супроць Украінцаў былі турка-татарскія народы — Хазары, Печанегі і асабліва Полаўцы.

Пералічым асобныя беларускія гаспадарствы гэтага пэрыяду.

Вялікае Княства Полацкае мала тры важныя цэнтры — Полацак, Віцебск а Менск, зь іх найважнейшы быў Полацак. Гэтае княства заўсёды абымала прастору пасьлейшых, за расійскага часу, губэрняў — усяе Віцебскае, вялікае часьці Магілеўскае, з выняткам Імсьціслаўшчыны, і ладную часьць Меншчыны. Нядаўныя паветы Дзісенскі з Браслаўскім належылі да асноўнага ядра Полаччыны, а Вялейскі павет таксама належыў да таго-ж асноўнага полацкага ядра, але яго менскае часьці. У часе свайго найбольшага развою Полаччына абымала на заходзе ўсі заходне-беларускія землі зь Вільняю, Ноўгарадкам, Слонімам, Ваўкавыскам, Горадням ажно да граніцы з Мазоўшам. На паўдні прастора полацкага гаспадарства абымала часьць Палесься із Слуцкам, Клецкам а іншымі. Да Полацку належыла таксама ладная часьць цяперашняе Латвы з княствамі Герцыке а Кукейнос ля Дзьвіны. З выняткам колькіх кароткіх перарываў, з каторых толькі адзін у X стг. трываў пара дзесяткоў год, а іншыя адно па колькі год, Полаччына ўвесь час заставалася незалежным беларускім гаспадарствам.

Вялікае Княства Смаленскае абымала ўсю Смаленшчыну ўлучна з **Мажайскам а Ржэваю,** каторая за расійскіх часоў належы-

ла да Цьверскае губ. Апрача таго, да Смаленскага княства належыла Імсьціслаўшчына і Тарапец у Пскоўшчыне. Да Смаленску цягнула і беларуская часьць Цьвершчыны, як Клічаў (Асташкава) а інш.

Вялікае Княства Северскае абымала Севершчыну, зн. пасьлейшую Чарнігаўскую губэрню, Курскую й часьць Арлоўскае. Апрача таго, да яго належыла паўднявая часьць Магілеўшчыны.

Пад канец XII стг. Смаленскае й Северскае княствы заваладуюць Кіевам і дзержаць яго да татарскага находу.

Княства Турава-Пінскае. Цяжкая была ягоная доля. Спачатку беларускае плямя Дзярвян, што сягала на паўдні да ракі Ірпень, правае прытокі Дняпра, тварыла свае пляменнае гаспадарства, зв. Дзервы з разьвітым палітычным ладам. Цэнтрамі Дзерваў былі месты Вьручы (цяпер Аўруч), Іскарасьцень (цяпер Карасьцень) і Малін. Дзярвяне вялі спрадвечныя бязупынныя войны з украінскімі Палянмі. Калі Украінцы іх перамаглі ў X стг., то не дапусьцілі да ўзнаўленьня дзярвянскага гаспадарства. Дзеля таго крыху пасьлей паўстала княства дзярвянска-дрыгвіцкае з цэнтрам у Тураве ля Прыпяці. Тураўскае Княства было зьліквідавана перамогаю Яраслава Валадзімеравіча над Тураўскім князям Сьвятаполкам у 1017 г. Просьле гэтага Кіеў узноў не дапусьціў да ўзнаўленьня самастойнасьці Тураўскага Княства, Тураў стаў удзелам Кіева. І толькі ў палавіцы XII стг. з аслабленьням Кіева і ўтратаю ім ранейшай ролі, узноўлена была незалежнасьць гэтага дзярвянска-дрыгвіцкага гаспадарства з галоўным цэнтрам у тым-жа Тураве і меншым у Пінску. Прастораю Турава-Пінскага Княства было Палесьсе.

Вялікае Княства Разанскае. Тварыла яго беларускае плямя Вяцічы. Прастора гэтага Княства займала гэткія нядаўныя губэрні: Разанскую, часьць Маскоўскай, Тульскую, Калускую і бальшыню Арлоўскай. Разанцы вялі даўгія, упорыстыя й заўзятыя войны з Маскоўцамі, уперад званымі Суздалцамі. З выняткам часьці вяціцкай зямлі, тэй, што на заход ад вышняй Акі, мова Вяцічаў зрусыфікаваная, але ў ёй захавалася гэтулькі беларускіх асаблівасьцяў, што пра яе былую беларускасьць ня можа быць сумлеву.

Вялікі Пскоў. Вялікае беларускае плямя Крывічы стварылі ня толькі чыста свае пляменнае гаспадарства — Вял. Кн. Сма-

ленскае, ня толькі часткава пляменна-крывіцкае — Вялікае Княства Полацкае, але яшчэ й чыста пляменна-крывіцкую рэспубліку — Вялікі Пскоў. Прастора яго была ля воз. Пскоўскага і ўздоўж ракі Вялікае, што ўцякае ў гэтае возера. Спачатку Пскоў належыў да Вялікага Ноўгараду, будучы ягоным удзелам. За вызваленьне Пскоўшчыны Вял. Кн. Полацкае вяло з Ноўгарадам даўгія заўзятыя войны. У 1136 г. Пскоў вызваліўся ад Ноўгараду і стаў незалежным. Ён слыў сваім гандлям і багацьцям. Псковічы адзначаліся непрыязьняй да Ноўгараду, як да гаспадарства, што ўперад было іх паняволіўшы, а пасьлей, просьле палітычнага вызваленьня Пскова, не хацела дапусьціць апрычыцца яму царкоўна — мець сваю, асобную ад Ноўгарадзкай, епіскопію.

Крывічы Цьвершчыны. Ладная часьць Беларусаў крывіцкага плямені была ў Вял. Кн. Цьверскім. Магло ў ім быць Беларусаў ня меней трайціны ўсяго жыхарства. Апрача Беларусаў, жыхарамі гэтага княства былі Ноўгарадцы і, хіба, Суздалцы. Подле дагэтулешніх дасьледаваньняў выглядае, што Беларусы ў Цьверскім Княсьцьве былі ў меншыні, зн., яны належылі да чужога гаспадарства. Але, з другога боку, ведама, што Княства Цьверскае было антаґоністычным да Масквы, часта рабіла супроць яе хаўрус із Княствам Смаленскім і Вял. Кн. Літоўскім, каторае яму прыяла і яго ад Масквы бараніла.

Значаньне менаваных беларускіх гаспадарстваў для палітычнае гісторыі Беларусі вялікае. Не малое яны маюць значаньне і як арґумэнт да ўзнаўленьня палітычнай незалежнасьці Беларусі. Прыкладам могуць служыць чэскія Судэты. Дарма што яны былі XI—XIII стг. заселеныя суцэльнай масаю нямецкіх коленістых, Чэхі ўважалі іх за сваю гісторычную прастору і дапялі, што Судэты із сваймі трыма мілёнамі Немцаў увыйшлі ў 1918 г. ў склад Чэхаславаччыны. Тым большае павінны мець значаньне менаваныя беларускія гаспадарствы, як заселеныя ня чужым, а сваім жыхарствам. Адылі маюць яны і свае слабыя стараны. Аднэй ізь іх ё тое, што яны ня былі задзіночыўшыся, хоць пачуцьцё нацыянальнае супольнасьці і палітычная солідарнасьць у іх была і рэдчас праяўлялася вельмі моцна. Другой слабой стараною ё далёкі ад нас час іхнага быцьця. Дыкжэ дзеля гэтага проф. М. Чубаты выказаў пагляд у сваіх артыкулах, друкаваных у 1951 г. ў украінскай „Свободе", што, як арґумэнт гісторычны дзеля

ўзнаўленьня ўкраінскага гаспадарства, трэба прыводзіць не гаспадарства старое Кіеўскае Русі, але Галіцка—Валынскае гаспадарства, што трывала 109 год, ад татарскага находу 1240 да 1349г.

Вялікае Княства Літоўскае.

Даводы пра беларускасьць гісторычнае Літвы прыведзеныя мною ў "Ведзе" ў сшытку зь мес. красавіка—чырвіня 1951 г. Дзеля свайго даўгога быцьця ад пал. XIII да канца XVIII стг., дзеля свае палітычнае магутнасьці, сваіх памераў, культурнае роўні, палітычнага ладу і вытваранага дасканальнага права Вялікае Княства Літоўскае ё вялізарным гісторычным арґумэнтам за палітычную незалежнасьць Беларусі. Вялікае Княства Літоўскае задзіночыла ў сваіх граніцах усі беларускія землі, з выняткам беларускай часьці Княства Цьверскага, але й гэта часьць да яго цягнула, Цьвер была пад ягоным уплывам і яго абаронаю і якісь час пад ягоным протэкторатам. Можна сьмела сказаць, што ніводзін із народаў цяперашняга СССР ня можа пахваліцца такой мінуласьцяй, якую маюць Беларусы дзякуючы пэрыяду Вял. Кн. Літоўскага. З усіх т. зв. Славян адна Польшча можа раўняцца да Вял. Кн. Літоўскага, у вадных прыпадках яго перавышаючы, у другіх яму ўступаючы. Правам, вайсковасьцяй, вонкашнай а нутраной палітыкаю сваіх гаспадароў і свае ўлады наагул Беларусь пэрыяду Вял. Кн. Літоўскага бяссумлеву перавышала Польшчу. Да XVI стг. Беларусь таксама культурна перавышала Польшчу, пасьля станаўкая культурная перавага была за Польшчай. Да Люблінскай вуніі 1569 г. тэрыторыя беларускага гаспадарства была шмат большая за тэрыторыю Польшчы. Маскоўшчына-Расія, ведама, даўжынёю свайго быцьця, сваймі памерамі і сваёй пасьлейшай магутнасьцяй перайшла Беларусь, але сваім палітычным ладам, сваім правам, а да XIX стг і сваёй культураю яна далёка асталася ад Беларусі. Што да культурнае роўні народных масаў, дык Беларусь і цяпер перавышае Расію.

Пра тэрыторыяльны развой задзіночанага беларускага гаспадарства мне давялося-б тут сказаць тое, што я карацюсенька напісаў у „Ведзе" з красавіка-чырвіня 1951 г. Дык тых, што гэтым цікавяцца, адсылаю туды, а тут адно зацемлю пра прылучэньне да яго найдальшых беларускіх земляў і земляў чужых. Пачынаючы ад гаспадарстваваньня Вялікага Князя Гедыміна (1316 — 1341) Пскоў належа да задзіночанага беларускага гаспадарства; гаспа-

дары Вял. Кн. Літоўскага бароняць яго сваймі сіламі ваенна й палітычна, апякуюцца з боку царкоўнага, садзяць туды за князёў а намесьнікаў сваіх людзёў. У 1396-7 г. было прылучана да Літвы княства Разанскае.

Аўкштота, адна зь дзьвюх часьцяў цяперашняе Лятувы, была прылучаная да задзіночанага беларускага гаспадарства яшчэ за Міндоўга, першага гаспадара ягонага. У палавіцы XIV стг. былі прылучаныя ўкраінскія землі, а ў другой палавіцы гэтага стагодзьдзя, за Альгерда, беларускае гаспадарства заняло паўночныя берагі Чорнага мора, ад утоку ў яго Дняпра да ўтоку Днястра. У 1411 г. была прылучана Жмудзь.

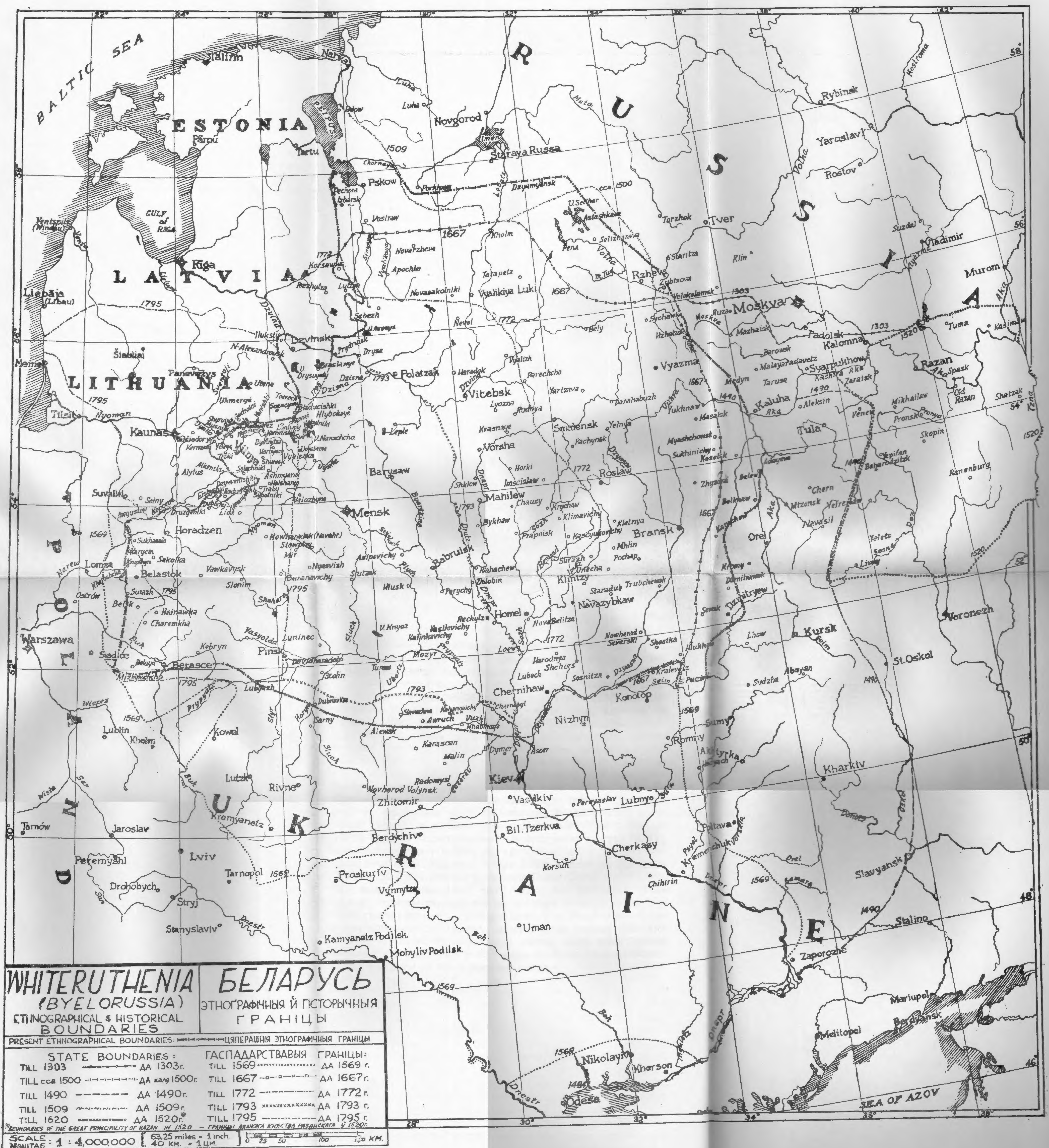
У вапошняй чэцьверці XV стг. настала нягодная коньюнктура для беларускага гаспадарства, яно мусіла ваяваць адначасна із спадкаемцай татаршчыны Маскоўшчынаю і магутнай у той час Турэччынаю. Дзеля таго ўканцы XV і на пачатку XVI стг. яно траце шмат земляў. Найперш былі страчаныя на карысьць Турэччыны паўночныя берагі Чорнага мора. Вялікае Княства Разанскае было ўзалежненае ад Масквы ў 1483 г. і сусім зьліквідаванае ёю ў 1520 г. Беларускія землі ля вышняе Акі былі захопленыя Масквою ў 1503 г. У гэтым-жа часе былі страчаныя Смаленшчына з выняткам заходняе часьці, Браншчына й Севершчына з выняткам меншае часьці на заходзе, але ў пачатку XVII стг. Беларусы іх адабралі ад Масквы назад і беларускія гаспадарствавыя граніцы на ўсходзе прасьцягаліся за Палянаўку а Масальск, за Бранск а Трубчэўск; гэтак было да 1667 г., калі яны былі страчаныя Андрусаўскім замірэньням.

Пскоў, узалежнены ад Масквы ў 1464 г., быў ёю паняволены ў 1509 г. У канцы семдзясятых і пачатку асьмідзясятых год XVI стг., у часе вайны з Масквою, Беларусы занялі блізу ўсю Пскоўшчыну, але замірэньням 1582 г. за беларускім гаспадарствам засталася толькі бальшыня Пскоўшчыны зь Вялікімі Лукамі, Халмом а інш. Заставаліся яны ў беларускім гаспадарсьцьве да Андрусаўскага замірэньня 1667 г.

За вайны з Маскоўшчынаю, зь перарывамі ад 1558-1582 г., ды Швэдамі й Даняй, Палякі ў 1569 г. адабралі ў Беларусі ўкраінскія землі (із згодаю Ўкраінцаў) і ладныя часьці земляў этнографічна беларускіх, наймя часьць Падляшша (пасьлейшыя паветы Беластоцкі, Аўгустоўскі і часьці іншых), паўднявую часьць усходняга Палесься (на паўдня ад пасьлейшай адміні-

страцыйнай мяжы Менскай губ. з Кіеўскай губ. а Валыняй — прастора ўздоўж р. Вужа, дзе Чарнабыль, Аўруч а інш.) ды незахопленую Маскалямі заходнюю часьць Севершчыны (Любеч а інш.). У 1646 г., гэтая часьць Севершчыны была зьвернена Беларусам. У 1772 г. ў часе першага падзелу польска-беларускае Рэчыпаспалітае Расія прысабечыла беларускія землі, лежачыя на ўсход ад Дзьвіны, Друі й Дняпра (траха ўсё вайводзтва Віцебскае, паўночную часьць Полацкага, усё Імсьціслаўскае, невялічкую часьць Менскага й Інфлянцкае). Другім падзелам Рэчыпаспалітае 1793 г. Расія ізь земляў беларускага гаспадарства прысабечыла Менскае вайводзтва, часьць Віленскага, Наваградзкага й Берасьцейскага. Трэйцім падзелам 1795 г. Расія ад беларускага гаспадарства прысабечыла лятувіскую зямлю і астачу этноґрафічнае беларускае зямлі, з выняткам Беласточчыны, каторая была прылучана да Прус, і Бела-Падляскага павету, прылучанага да Аўстрыі. Беласточчына была прылучана да Расіі 1807 г., а Бела-Падляскі павет у 1814 г., просьле вайны з Наполеонам. Просьле гэтага Бела-Падляскі павет Расія прылучыла да аддадзенай ёй польскай Конґрэсаўкі („Царства Польского").

Усі вышменаваныя землі, што вялікі час тварылі асобныя беларускія гаспадарствы або вялікі час былі ў задзіночаным беларускім гаспадарсьцьве — Вялікім Княсьцьве Літоўскім — ё беларускімі гісторычнымі землямі, а граніцы іх ё беларускімі гісторычнымі граніцамі. Зь менаваных земляў, землі этноґрафічна беларускія шмат болей часу былі ў сваім беларускім гаспадарсьцьве, чымся належылі да гаспадарстваў чужых.

WHITERUTHENIA
(BYELORUSSIA)
ETHNOGRAPHICAL & HISTORICAL
BOUNDARIES
БЕЛАРУСЬ
ЭТНОҐРАФІЧНЫЯ Й ГІСТОРЫЧНЫЯ
ГРАНІЦЫ
PRESENT ETHNOGRAPHICAL BOUNDARIES: ЦЯПЕРАШНІЯ ЭТНОГРАФІЧНЫЯ ГРАНІЦЫ
STATE BOUNDARIES: ГАСПАДАРСТВАВЫЯ ГРАНІЦЫ:
TILL 1303 ДА 1303 г.
TILL cca 1500 ДА каля 1500 г.
TILL 1490 ДА 1490 г.
TILL 1509 ДА 1509 г.
TILL 1520 ДА 1520 г.*
TILL 1569 ДА 1569 г.
TILL 1667 ДА 1667 г.
TILL 1772 ДА 1772 г.
TILL 1793 ДА 1793 г.
TILL 1795 ДА 1795 г.
*BOUNDARIES OF THE GREAT PRINCIPALITY OF RAZAN IN 1520 – ГРАНІЦЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА РЯЗАНСКАГА Ў 1520 г.
SCALE / МАШТАБ: 1 : 4,000,000
63.25 miles = 1 inch.
40 KM. = 1 ЦМ.
0 25 50 100 150 KM.
BALTIC SEA
ESTONIA
LATVIA
LITHUANIA
POLAND
UKRAINE
RUSSIA
GULF of RIGA
SEA OF AZOV
Tallinn
Pärnu
Tartu
Narva
Pskow
Novgorod
Staraya Russa
Riga
Liepāja (Libau)
Ventspils (Windau)
Memel
Šiauliai
Panevežys
Kaunas
Tilsit
Dzvinsk
Polatzak
Vitebsk
Smolensk
Vorsha
Mahilew
Mensk
Barysaw
Babruisk
Horadzen
Belastok
Lomza
Suvalki
Warszawa
Sedlce
Berasce
Pinsk
Homel
Bransk
Chernihaw
Kiev
Lublin
Kowel
Lutzk
Rivne
Zhitomir
Berdychiv
Lviv
Jaroslav
Peremyshl
Tarnów
Drohobych
Stryj
Stanyslaviv
Tarnopol
Proskuriv
Vynnytza
Kamyanetz Podilsk.
Mohyliv Podilsk.
Uman
Cherkasy
Poltava
Kharkiv
Kursk
Orel
Tula
Kaluha
Moskva
Tver
Rzheva
Vyazma
Yaroslavl
Rybinsk
Rostov
Vladimir
Murom
Razan
Voronezh
St. Oskol
Slavyansk
Stalino
Zaporozhe
Mariupol
Berdyansk
Melitopol
Kherson
Nikolayiv
Odesa
Sumy
Romny
Konotop
Nizhyn
Lubny
Kremenchuk
Bil. Tzerkva
Vasylkiv
Pereyaslav
Novgorod Volynsk.
Navazybkaw
Klintzy
Roslaw
Vyalikiya Luki
Nevel
Kholm
Dvina
Dniepr
Dniestr
Boh
Prypyatz
Nyoman